

CESTA DIVADLA ALDENTE ANEB V ZAJETÍ SVÉHO (POLITICKÉHO) TĚLA

JITKA VRBKOVÁ

Pro proces zkoušení inscenace není banálnější metaforické vyjádření než slovo „cesta“. Druhým dechem dodejme, že patrně neexistuje přírovnání výstižnější – posuďte sami: Jakou si zvolíte cestu a co vlastně bude jejím cílem, to se zpravidla odráží od toho, jaké máte prostředky. Jinam se vydáte pěšky s ruksakem na zádech a jinam letadlem. Některá divadla mají větší šíři výběru dopravních prostředků, jiná jsou odkázána na prostředky nejskromnější, což ale neznamená, že by cesta či cíl destinace měly být méně zajímavé.

Kromě dopravního prostředku je také důležité, s kým se na cestu vydáváte. Pokud se rozhodnete plavit na plachetnici s posádkou, z níž nikdo neví, jak se napínají plachty, a všem je navíc na vodě špatně, pak to bylo zásadní faux pas vaší cestovní (neboli dramaturgické) kanceláře.

Již jedenáct let spojuji svá cestovatelská dobrodružství s posádkou poněkud specifickou, tedy s herci s Downovým syndromem z Divadla Aldente. Přijměte prosím pozvání na krátkou cestovatelskou přednášku.

Část první: Na zamrzlém rybníčku

Když jsem se před jedenácti lety zamýšlela, „kam pojedeme“, bylo mi jasné, že nemůžu po hercích chtít to, co neumějí (např. ovládat plachetnici), ale že musím využít toho, co je na nich výjimečného. Herci s Downovým syndromem mají něco navíc – řečí biologie je to nadbytečný jedenadvacátý chromozom. Co je to však v řeči divadla? Když jsme se sešli na první, druhé, třetí cestovatelské poradě, všimla jsem si, že z batůžků zabalených na cestu jim něco čouhá: brusle!

„Vy máte brusle?“

„Ano, samozřejmě že máme.“

„No tak jdeme bruslit!“

Cíl naší cesty byl tudíž jasný: místní zamrzlý rybníček. Moc jinam se v dané situaci ani chodit nedalo. Jinde by nás koneckonců diváci ani nehledali: autorská tvorba s notnou dávkou improvizace a s prvky dokumentárního či dokonce politického (společensko-apelativního) divadla, to vše „na český způsob“ – tzn. s humorem, nadsázkou, ironií až sarkasmem. To se dá dělat jenom na tom jednom rybníčku.

Inscenace *Maminko, jsi důležitá jako šraňky v tunelu!*¹ pracovala montážním způsobem s texty autorů s Downovým syndromem, ale také např. s výroky, které si rodiče dětí s tímto znevýhodněním vyslechnou na hřišti či od lékařů.

1 Denisa Střihavková, Jitka Vrbková a kolektiv: *Maminko, jsi důležitá jako šraňky v tunelu!* Premiéra 11. 5. 2014, Divadlo Barka v Brně. <https://www.divadloaldente.cz/inscenace/maminko-ji-dulezita-jako-sranky-v-tunelu/>

V divadelní revue *Kdopak by se toho bál?*² si navzájem pomáhají dva kamarádi – jeden má tři nohy a druhý ztrojený jednadvacátý chromozom (tedy Downův syndrom). Nadbytečnou nohu společně uříznou. Jak se ale zbavit nadbytečného chromozomu, který je v každé buňce těla? Rozhodnou se použít dynamit, po výbuchu však jeden z nich záhadně zmizí. Aby z toho publikum nebylo smutné, společně si všichni zazpívají píseň „V řadě za sebou tři chromozomy jdou“.

Inscenace *Who am I?*³ si vzala na paškál anti-inkluzivní postoje v České republice a snahu řádně označovat a škatulkovat: dvě psychologičky polepily každého herce, ale i lečjakého diváka, existujícími i smyšlenými diagnózami, aby se vzápětí ukázalo, že jedna z nich, snící o normativním světě, z něj sama vybočuje a svou jinakost tají.

Po čtyři roky jsme bruslili na našem rybníčku a moc nás to bavilo. Postupně jsme se začali učit piruetám a skokům, ale i partnerské spolupráci. A ačkoli jistě existují další prvky krasobruslení, které jsme dosud neprozkoumali, zachtělo se nám zkusit něco jiného. Opustit naši jistotu, náš rybníček. Sundat brusle, s nimiž to už docela umíme, a nasednout na kolo nebo jiný dopravní prostředek, který nás odveze zase k jinému cíli.

A tak jsme brusle zabalili do batůžků (koneckonců – třeba po cestě potkáme zamrzlou plochu a budou se nám ještě hodit!) a vypravili jsme se jinak: inscenace *Zed'*⁴ pojednávala o touze člověka odhalovat tajemství. Základní otázka „co je za zdí“ se proplétala celou inscenací, jež byla jinak tvořena individuálními příběhy postav. Tyto příběhy byly obecně platné a neměly ani v nejmenším něco společného s Downovým syndromem. Byli jsme rádi, že se nám podařilo dostat diváky na novou lokalitu. Že s nimi teď stojíme před touto zajímavou, oprýskanou zdí a máme možnost jim ukázat něco jiného než rybníček.

Intermezzo s návodem ke čtení

Pořád tady mluvíme o bruslích. Přiznávám, že ve své chorobné cestovatelské vášni, kdy ráda беру lidi na cesty, jejichž charakter dopředu neznají (teprve pak se docílí skutečného dobrodružství plného překvapení), jsem metaforu neobjasnila. Možná ale nyní nastal čas udělat v našem cestovatelském výrazivu pořádek.

Brusle označují tělo herce, které je a priori nositelem určitých významů, či dokonce společenských témat, a jako takové je politické. Pokud coby diváci sledujeme herce s jinakostí, např. s Downovým syndromem, pak se v první řadě musíme vyrovnat s faktem, že nejsme všichni stejní, že jsou mezi námi lidé se znevýhodněním. Jaký k nim máme vztah? Jaký je jejich pohled na svět? Víme to? A zajímalo nás to někdy vůbec?

Tyto otázky se latentně vyskytují při každém představení s herci s jinakostí, ale mohou být zvýrazněny, anebo naopak potlačeny téměř na nulu. Až do inscenace *Zed'* jsme těchto témat využívali a stavěli na nich – nechali jsme herce, aby si obuli brusle. Nyní brusle sundáváme a s nimi pomyslně i politické tělo. Nebo si to aspoň myslíme...

2 Jitka Vrbková: *Kdopak by se toho bál?* Premiéra 21. 3. 2015, Na hliďce pod Špilberkem, Brno.
<https://www.divadloaldente.cz/inscenace/kdopak-by-se-toho-bal/>

3 Jitka Vrbková: *Who am I?* Premiéra 17. 9. 2017, Artbar Druhý Pád v Brně.
<https://www.divadloaldente.cz/inscenace/who-am-i/>

4 Jitka Vrbková a kolektiv: *Zed'*. Premiéra 23. 9. 2018, Artbar Druhý Pád v Brně.
<https://www.divadloaldente.cz/inscenace/zed/>

Část druhá: Jak sundat brusle, aby zůstaly sundané?

Radost z nových cestovatelských objevů netrvala věčně. Záhy se ukázalo, že to, kam docestujeme, není úplně směrodatné – záleží totiž také na tom, kam docestují diváci... Nezřídka se stávalo, že divák již při přečtení názvu inscenace přesně věděl, o čem to bude:

„Zeď jako metafora. Zeď, kterou stavíme mezi námi, „normálními“ lidmi a lidmi s handicapem. Bude to o tom, že máme tyto zdi bourat.“

V inscenaci nebyl ani náznak takové interpretace, ale pouhá přítomnost herců s Downovým syndromem na scéně vedla diváky k tomu, aby si na zeď, ke které jsme je dovedli, projektovali náš bývalý zamrzlý rybníček. To, že si naše cestovatelská skupina sundala brusle, zkrátka nestačilo k tomu, aby nás diváci stále neviděli a nevnímali jako bruslaře. Jasná chyba naší cestovní kanceláře: zapomněli jsme na setrvačnost! Otázkou zůstává, zda projekci něčeho, co v inscenaci nebylo, vyvolala v divácích pouhá existence zdi jakožto výrazného scénografického prvku, který si jako metafora žádá přední místo v divákově interpretaci, nebo jestli jsou „na vině“ spíše vzpomínky na staré dobré časy, kdy jsme spolu bruslili na zamrzlém rybníce. V každém případě sentimentální vzpomínání, ba dokonce i názory, že nic jiného není v našem týmu ani možné a že žádné jiné cestování nám nepřísluší, se určitě objevovaly i později.

Nicméně jak šel čas, diváci si postupně zvykali, že s námi jezdí na výlety i na úplně nová místa.

Následovaly inscenace *Káťa a Bajaja*⁵ (na motivy básnické sbírky Vladimíra Holana), Erbenův *Zlatý kolovrat*⁶ a konečně – Sofoklova *Antigona*.⁷ Text antického dramatu jsme sice radikálně upravili a zkrátili, ale verše v překladu Ferdinanda Stiebitze zachovali a inscenace nám dala jakési pomyslné „vítězství“ i na cestování jiného typu a do jiných končin...

Po třech letech od premiéry *Antigony* náš cestovatelský tým nabyl nějakého (velmi zrádného) přesvědčení, že cestovat umíme a můžeme. Že si náš soubor vybojoval cestovní pasy a nikdo nezkoumá, zda nám z batůžku nečouhají brusle. A tak jsme přizvali dalšího cestovatele – mima Sergeje Sanžu. S ním jsme absolvovali několik pantomimických workshopů a posléze začali přemýšlet nad novou inscenací s tématem cirkus. S nadšením a novou energií jsme nasedli na autobus a čekali, až se rozjedeme. Otočili jsme klíčkem, šlápli na plyn a autobus se rozjel. Jenže co to? Autobus míří... k rybníku! Stop! Zastavte to!

Obr. 1. Inscenace *Káťa a Bajaja*. © Jiří Kottas, 2019.

5 Vladimír Holan: *Káťa a Bajaja*. Premiéra 14. 9. 2019, Klub Leitnerova Brno. <https://www.divadloaldente.cz/inscenace/kata-a-bajaja/>

6 Karel Jaromír Erben: *Zlatý kolovrat*. Premiéra 12. 8. 2020, okolí kostela Navštívení Panny Marie Lechovice u Znojma. <https://www.divadloaldente.cz/inscenace/zlaty-kolovrat/>

7 Sofoklés: *Antigona*. Překlad: Ferdinand Stiebitz. Premiéra 28. 6. 2021, Divadlo Barka v Brně. <https://www.divadloaldente.cz/inscenace/antigona/>

Část třetí: Cirkus Pefrecto aneb Cestovní pas pro politické tělo

Jakkoli jsme si mysleli a doufali, že vytváříme svoje vlastní a nové autorské umělecké dílo, nemohli jsme se zbavit pocitu, že kostky jsou vrženy: máme tu pět dvacetiletých herců s Downovým syndromem a jednoho šedesátiletého zkušeného mima. Samotná skladba cestovatelů napovídá, že Sergej Sanža bude v inscenaci *Cirkus Pefrecto*⁸ asi hrát principála cirkusu a ostatní budou jeho cirkusáci. Vtíravě se též nabízí, že cirkusáci nebudou dosahovat takových cirkusových dovedností jako jejich principál. Vzápětí se do inscenačního klíče cpe kýčovitá interpretace: „Nevadí, že něco neumíme, hlavně že se máme rádi a máme v sobě lásku.“

Vzpomněla jsem si na leták jiné cestovní kanceláře podobného typu (divadla Teatr 21 z Varšavy), kde byla herečka s Downovým syndromem vyfocená jako cirkusačka a u toho stál nápis: „How I stopped to be perfect.“⁹ Nejen že bychom tedy nebyli první a jistě ani poslední, kteří by tuto vtíravou interpretaci použili, ale především by herce s Downovým syndromem degradovala na jedince, kteří „nic neumí, ale jsou hodní“, přičemž já se celou svou cestovatelskou kariéru snažím toto klišé vyvrátit, a naopak ukázat, že herci s Downovým syndromem umí to, co my neumíme, a přitom vůbec nemusejí být hodní.

Pokud tedy máme principála, který má více řemeslných dovedností než jeho cirkusáci (tomu se asi úplně nevyhneme), je třeba, aby oni měli jiné eso v rukávu, aby byli principálovi rovnými soupeři. A tak jsme s tímto východiskem pečlivě upravovali všechny scény: cirkusáci dělají mnohé špatně – ale dělají to skutečně špatně, nebo je principál jen takový perfekcionista, který lpí na podřadných drobnostech a starých principech? A dělají cirkusáci věci špatně, protože je neumějí, nebo je to součást jejich strategického boje? Posuďte sami:

Cirkusák, který tvoří zadek koně, není dostatečně rychlý, a hlava koně mu ujede. Principál se zlobí, předá cirkusákovi svou hůlku i cylindr a vlezle si pod deku zakrývající zadek koně sám. Cirkusák se tak promění na principála a principál se stane zadkem koně.

Obr. 2. Inscenace *Zlatý kolovrat*.
© Eduard Novotný, 2020.

8 Sergej Sanža, Jitka Vrbková: *Cirkus Pefrecto*. Premiéra 18. 3. 2024, Klub Leitnerova, Brno. <https://www.divadloaldente.cz/inscenace/cirkus-pefrecto/>

9 Leták odkazoval na tuto inscenaci: Justyna Lipko-Konieczna: *Jak przestalem byc idealny*. Režie: Justyna Sobczyk. Premiéra 4. 9. 2021, Instytut Teatralny, Varšava. <https://teatr21.pl/jak-przestalem-byc-idealny/>

Provazochodkyně chodí po provaze (který je položený na zemi), ale v jeden moment se (navzdory požadavkům principála) rozhodne, že bude tančit po celém prostoru, a zničí tak iluzi, že chodí po provaze.

Nad cirkusem, jehož správný název je Cirkus Perfecto, se tyčí neonový nápis s přehozeným R a F – tedy Cirkus Pefrecto.

Jsou to chyby, nebo záměrné žerty a vypočítaná strategie?

S uspokojením, že jsme na to vyzráli, začali jsme inscenaci hrát pro publikum. Opět se ale ukázalo, že ačkoli jsme brusle z nohou dávno sundali, někteří diváci je stále vidí! Volně cituji z diskuse proběhlé v rámci workshopu Divadlo nahlížené odjinud,¹⁰ který jsme realizovali ve spolupráci s Teatrologickou společností v dubnu 2024:

„Bylo mi nepříjemné, že principál byl tak přísný k hercům s Downovým syndromem, ale v průběhu jsem pochopila, že to je jeho role.“

„Na začátku principál opravuje herce v jejich pozicích a někdy je přímo paroduje. Přemýšlel jsem, jestli to není neuctivé k lidem s Downovým syndromem.“

Tyto dvě citace jasně ukazují, že politická těla herců v myslích některých diváků zůstala – herci je neodložili s využitím bruslí nebo s obléknutím své role. Diváci zhusta míchají postavy a herce samotné; nemají mezi nimi jasnou hranici. Když je principál přísný ke svým cirkusákům, vidí v tom lektora Sergeje Sanžu, který se chová ošklivě k lidem s handicapem. Cirkusáci zkrátka nejsou tak úplně cirkusáci, jejich politická těla stále připomínají, že jsou to herci s Downovým syndromem. Principál zase není tak úplně fiktivní postava principála, ale je to pořád mim a lektor Sergej Sanža.

Několikerymi úpravami inscenace (které běžně provádíme během prvních repríz) jsme se snažili maximálně eliminovat divákovu vidění (neexistujících) bruslí na nohou našich herců. Například:

Principál se na začátku představuje jako rigidní pedant, který opravuje nejen své cirkusáky, ale i diváky v publiku, a to způsobem, ze kterého je jasné, že nejde o „opravování rysů Downova syndromu“, ale o principálovu potřebu opravovat úplně každého.

Tyto úpravy pomohly k eliminování „špatných pocitů“ diváků. Politická těla herců však stále hrála svou roli:

„Já jsem jim strašně fandila, těm cirkusákům, a jsem hrozně ráda, že to herci s Downovým syndromem nad principálem nakonec vyhráli. Jsem též vděčná za projev přízně, které občas přece jenom měl Sergej Sanža směrem k cirkusákům. A hlavně že to dobře dopadlo s tou láskou!“

Typická je záměna postav a herců, ale také potřeba dobrého konce,¹¹ která je zcela specifickým způsobem zakořeněna i v samotných hercích s Downovým syndromem. Je to něco, k čemu jako umělecké osobnosti směřují, a diváci to chtějí a přijímají.¹² Charakteristické je také „nadržování“ postavám, jež ztvárňují herci s jinakostí. To se prolíná celou naší jedenáctiletou cestovatelskou kariérou. Již před začátkem představení je poměrně jasné, komu budou diváci fandit: bruslařům!

Jsem nepoučitelný cestovatelský dobrodruh, který miluje překvapení. A tak když letadlo letí na Maltu a přistane na Baltu, jsem nadšená, že mohu prozkoumávat nečekané. Můj latentní cestovatelský masochismus se raduje, že jsem na tuto výpravu

10 <https://www.divadloaldente.cz/nas-vyzkum/workshop-divadlo-nahlizene-odjinud/>

11 Konec měl být původně špatný, ale po první repríze jsme ho na základě chemické reakce mezi diváky a inscenací upravili.

12 Při zkoušení inscenace *Antigona* docházelo ke konfliktu, protože představitel Haimona Martin Kříž odmítal tragický konec a místo toho navrhoval povšechné usmíření a svatbu Antigony s Haimonem. Vůle byla natolik silná, že se nakonec dobrý konec tragédie dostal do inscenace alespoň latentně. Po představení diváci hlasují, jaký konec by si přáli. Ačkoliv tragický konec patří k žánru, diváci volí zhruba v polovině případů happy end.

Obr. 3. Inscenace Cirkus Pefrecto. Zuzana Filoušová jako provazochodkyně.
© Nikola Minářová, 2024.

vlastně úplně nepřipravená. Musím lovit v paměti cestovatelské zkušenosti z různých končin, ale musím také spoléhat na intuici.

Někdy nás do jiných končin nezaveze letadlo cestovní společnosti, tedy divadla, ale samotní diváci: otevřete oči a dle reakcí publika zjistíte, že jste úplně někde jinde!

Po několika repríz jsme vylepšovali a měnili drobné situace, aby politická těla nebránila divákům vidět to, co chceme, aby viděli. Půl roku po premiéře však poprvé zavítal na představení první stupeň základní školy...

Jeli jsme k Máchovu jezeru, ale končíme u Niagarských vodopádů: téma cirkusáků, kteří vzdorují protivnému šéfovi, se vypařuje jako pára nad hrncem. Ústřední pozornost získávají cirkusová čísla, jejich akčnost, atmosféra, triky. Místo úpěnlivého fandění cirkusákům se diváci nechávají fascinovat cirkusovým světem. Když to pak v jeden moment vypadá, že cirkusáci z cirkusu odejdou, místo tíživého napětí, jež popisovali dříve dospělí diváci, přichází vzrušující očekávání. Jedno dítě zvedá ruku a ptá se:

„A můžeme tam teď místo nich my?“

MgA. Jitka Vrbková, Ph.D.
Janáčkova akademie múzických umění
Divadelní fakulta
vrbkova.jitka@seznam.cz

Jitka Vrbková je divadelní režisérka, která se posledních deset let zabývá „divadlem actor-specific“ (divadlem s herci s jinakostí), a to jak prakticky v Divadle Aldente, tak teoreticky – zpravidla formou uměleckého výzkumu ve spolupráci s Divadelní fakultou JAMU v Brně.

Obr. 4. Inscenace Cirkus Pefrecto. Sergej Sanža jako principál, Lukáš Suchánek jako jeho cirkusák.
© Nikola Minářová, 2024.

Toto dílo lze užít v souladu s licenčními podmínkami Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>). Uvedené se nevztahuje na díla či prvky (např. obrazovou či fotografickou dokumentaci), které jsou v díle užity na základě smluvní licence nebo výjimky či omezení příslušných práv.